

PROSTOR

19 [2011] 2 [42]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

SVEUČILIŠTE
U ZAGREBU,
ARHITEKTONSKI
FAKULTET
UNIVERSITY
OF ZAGREB,
FACULTY
OF ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK | UDC 71/72
19[2011] 2[42]
281-542
7-12 [2011]

Af

POSEBNI OTISAK / SEPARAT | OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

282-295 ZORANA SOKOL GOJNIK
ANTE CRNČEVIĆ
MLADEN OBAD ŠČITAROCI

UTJECAJI NA PREOBRAZBE
KRŠĆANSKE LITURGIJSKE
ARHITEKTURE DO 20. STOLJEĆA

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 726:26"0/18"

INFLUENCES ON THE TRANSFORMATION
OF CHRISTIAN LITURGICAL ARCHITEC-
TURE BEFORE THE 20TH CENTURY

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
UDC 726:26"0/18"

SL. 1. CRKVA SV. SABINE, RIM
FIG. 1 CHURCH OF ST. SABINA, ROME

ZORANA SOKOL GOJNIK¹, ANTE CRNČEVIĆ², MLADEN OBAD ŠĆITAROCI¹

¹SVEUČILISTE U ZAGREBU
ARHITEKTONSKI FAKULTET
HR – 10000 ZAGREB, KAČIČEVA 26

²SVEUČILISTE U ZAGREBU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET
HR – 10000 ZAGREB, VLAŠKA 38

IZVORNI ZNAJSTVENI ČLANAK

UDK 726:26"0/18"

TEHNIČKE ZNAJSTOSI / ARHITEKTURA I URBANIZAM

2.01.04 – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA

HUMANISTIČKE ZNAJSTOSI / TEOLOGIJA

6.02.09 – LITURGIKA

ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVACEN: 3. 10. 2011. / 5. 12. 2011.

¹UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF ARCHITECTURE
HR – 10000 ZAGREB, KAČIČEVA 26

²UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF CATHOLIC THEOLOGY
HR – 10000 ZAGREB, VLAŠKA 38

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

UDC 726:26"0/18"

TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

2.01.04 – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE

HUMANITIES / THEOLOGY

6.02.09 – LITURGICAL STUDIES

ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 3. 10. 2011. / 5. 12. 2011.

**UTJECAJI NA PREOBRAZBE KRŠĆANSKE LITURGIJSKE ARHITEKTURE
DO 20. STOLJEĆA****INFLUENCES ON THE TRANSFORMATION OF CHRISTIAN LITURGICAL
ARCHITECTURE BEFORE THE 20TH CENTURY**

LITURGIJA
LITURGIJSKA ARHITEKTURA
SAKRALNA ARHITEKTURA

LITURGY
LITURGICAL ARCHITECTURE
RELIGIOUS ARCHITECTURE

Radom se istražuje što je utjecalo na formiranje arhitekture kršćanskih liturgijskih građevina do 20. stoljeća. Iako raznovrsnost povijesnih primjera otežava egzaktno definiranje paradigmaticnih modela, svako povijesno razdoblje odražava određene misaone temelje iz kojih se iščitava princip nastajanja prostornih tvorbi. Analizira se način na koji su na kršćanski liturgijski prostor utjecale promjene teoloških i liturgijskih koncepata te što su liturgijske građevine značile u povijesnom urbanom tkivu u kojem su nastajale.

The paper explores reasons for the formation of Christian liturgical architecture before the 20th century. Although a large variety of historical examples hinders the exact definition of paradigmatic models, each historical period reflects specific theoretical premises which show the guiding principle of spatial formation. The paper also analyzes ways in which Christian liturgical space was influenced by adoption of theological and liturgical concepts and the meaning of the liturgical buildings in their original historical urban context.

UVOD

INTRODUCTION

Religija je fenomen u koji je utisnut biljeg povijesnog trenutka u kojem je nastala i u kojem živi. Premda svaki religijski fenomen prenosi kroz sebe vertikalno, transcendentno značenje, njegova je jezična – izričajna struktura određena povijesnošću, prostornošću i vremenitošću.

Za kršćane se Sin Božji utjelovio i postao Kristom, ali njegova je religijska poruka bila određena prošlom i suvremenom poviješću židovskoga naroda. Univerzalna, transcendentna poruka dobila je svoje uobličene kroz aramejski jezik. Ovdje možemo povući paralelu i s liturgijskom arhitekturom. Poruka kršćanstva kao ‘vertikalna’, transcendentna poruka počinje povijesni put svojih materijalnih artefakata upravo u židovskom kontekstu – oslanjajući se na židovsku sinagogalnu arhitekturu.

Premda bit kršćanske eshatološke poruke ostaje nepromijenjena, njeni arhitektonski i liturgijski izrazi kao jezični fenomeni mijenjaju se sve do danas. Zato, da bismo mogli krenuti u analizu kršćanske liturgijske arhitekture, potrebno je sagledati korijene iz kojih je ona izrasla.

Iako raznovrsnost primjera pojedinih povijesnih razdoblja otežava egzaktno definiranje paradigmaticnih modela, svako povijesno razdoblje odražava određene misaone temelje iz kojih ce se pokušati iščitati princip nastajanja prostornih tvorbi.¹

POLITEISTIČKI HRAMOV I ŽIDOVSKIE SINAGOGIE KAO PRETEČE KRŠĆANSKOGA LITURGIJSKOG PROSTORA

POLYTHEISTIC TEMPLES AS HISTORICAL FORERUNNERS AND SYNAGOGUES AS PRECEDENTS OF CHRISTIAN LITURGICAL SPACE

• **Politeistički hramovi** – Ovim se radom neće analizirati mnoštvo različitih politeističkih religija koje su prethodile monoteizmu, nego će se na primjeru grčko-rimskih hramova kratko pokazati odnos prema božanskom prije pojave monoteizma. Analizirajući bitna obilježja grčko-rimskih politeističkih hramova, možemo zaključiti da se prisutnost božanstva među ljudima materijalizira određenim ‘mjestom’. To ‘mjesto’ postaje ‘sveto mjesto’ za koje se veže prisutnost božanstva. To je mjesto često označeno svetom skulpturom ili slikom, nekim materijalnim simbolom, a oko njega nalazi se svetište. U doba Grčke, hram sa *celom* (središnjom prostorijom u kojoj se čuvala statua božanstva) bio je sveti prostor. Vjernici nisu mogli pristupiti najsvetijem dijelu hrama, a posredovanje između božanstva i ljudi obavljali su svećenici.

U grčkome gradu postoji jasna funkcionalna raspodjela namjena pa se tako razlikuju predjeli hramova od ostalih gradskih predjela. Javljaju se dva žarišta javnoga gradskog života: *agora* (političko-upravno središte polisa) i *temenos* (mitsko-sakralno središte). U rimskome gradu manje je izražena raspodjela namjena, ali i dalje postoji podjela na dva glavna žarišta grada, naslijeđena iz grčkog urbanizma: *Forum* (kao svjetovno središte) i *Capitolium* (kao sakralno središte).²

• **Židovske sinagoge kao preteče kršćanskog prostora – protokršćanska arhitektura** – Ono što razlikuje poganske religije od židov-

¹ Ovaj je rad nastao kao produblivanje istraživanja provedenog u sklopu izrade doktorske disertacije pod naslovom „Arhitektonska i urbanistička obilježja liturgijskih građevina u Zagrebu u 20. stoljeću”, koja je obranjena na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u prosincu 2010., a mentori su bili dr.sc. Tomislav Premerl i prof. dr.sc. Mladen Obad Šćitaroci.

² MILIĆ, 1994: 100, 197

³ Slijedeći istraživanje E. L. Sukenika, Louis Bouyer prikažao je da kršćanska bogomolja nastaje u neprekinutosti odnosa sa sinagogom. [BOUYER, 1994: 14-31; RATZINGER, 2001: 63-75]

⁴ Prvi hram u Jeruzalemu (hebrejski שדקמה תיב, Bet HaMikdash, sveta kuća) jest Salamonov hram koji je razoren 586. g. pr. Kr., a drugi je hram razoren 70. god.

⁵ To je bilo načelo koje se u praksi nije uvijek primjenjivalo. [RATZINGER, 2001: 66-67]

⁶ KARAC, 2000: 14; BERGAMO, DEL PRETE, 2003: 146; BOUYER, 1994.; BIELER, 1965: 6-7

⁷ Teolog Erik Peterson 1933. prodire u bit novosti koju uvodi kršćanstvo: „Predodređenje *Ecclesie* za Slavu hoće

stva, mističnost od monoteističkog puta, jest početak dijaloga Boga i čovjeka, koji svoj odraz ima u arhitekturi sinagoga, a arhitektura kršćanskih crkava bit će njen logičan slijed i zaključak.³ U židovskoj religiji postoje dva tipa obrednih građevina: jedan je hram u Jeruzalemu⁴ koji je sveti prostor, a drugi su sinagoge kao 'mjesto podsjećanja' nastale u doba babilonskog sužanjstva (u 6. st. pr. Kr.). Židovski hram nasljeđuje sastavnice politeističkih svetišta: najsvetiji dio hrama (Svetinja nad svetinjama) jest prostor u koji može ući samo Veliki svećenik i pretprostor u kojem se nalazi oltar za prinošenje žrtava i u koji vjernici mogu ući. Za razliku od hrama, sinagoge su mjesta gdje se okupljaju židovske zajednice na molitvu i čitanje Svetog pisma i u kojima je jedini znak božanske prisutnosti stol za čitanje Svetog pisma (Sl. 2.).

Unutar sinagoge najsvetije je mjesto bio aron (*Aron-Ha-Kodesh*) u kojem su se nalazili svitci Tore koji su uzimani na čitanje. No, osim što je imao funkciju prostora čuvanja svitaka Tore, aron je simbolički predstavljao i zavjetni kovčeg koji se izgubio tijekom babilonskog sužanjstva, a koji je bio jedini predmet što je smio imati svoje mjesto u Svetinji nad svetinjama hrama. Prazni zavjetni kovčeg postao je tajanstveni simbol nade da Bog sam podigne ponovno svoje prijestolje u mjestu svoje nazočnosti, u Svetinji nad svetinjama, u hramu u Jeruzalemu. Stoga se pred aronom nalazila *zavjesa* pred kojom je bio postavljen svijećnjak sa sedam svijeća *menorah*, čime se naglašavala prisutnost Jahve. Cijela židovska zajednica usmjerava svoj pogled prema praznom kovčegu, a sve su sinagoge usmjerene prema Svetinji nad svetinjama, hramu u Jeruzalemu.⁵ Drugi je važan element sinagoge *bema* – uzdignut prostor s kojeg se čitala Božja riječ, a na koji se pristupa stubištem. *Bema* se najčešće nalazi u samom središtu sinagoge. U sinagoge se najčešće ulazilo kroz atrij u kojem se redovito nalazila velika posu-

da s vodom koja je služila za ritualno pranje i zvala se *mikvah*. Rituale u sinagogi često je obilježavalo i zajedničko blagovanje (pa je Isusova Posljednja večera vezana za židovsku tradiciju), koje je uključivalo lomljenje kruha, blagoslov hrane i vina te zajedničko jelo.⁶

No pojava Isusa Krista preobražava židovsku religiju utemeljenu na poslušnosti Zakonu. Svojim životom, mukom i uskrsnućem Isus preobražava i dopunjuje židovstvo. Osoba Isusa Krista daje novu dimenziju i novo značenje starim zakonima, svetim mjestima, ritualima i svećenstvu kao povlaštenoj kasti posrednika između Boga i čovjeka. Kršćanstvo ide onkraj zakona i rituala. Čovjek kao Božje stvorenje biva stavljen pred odluku da svoje postojanje ostvaruje kroz otvorenost i poslušnost Božjoj volji, hodajući tako putem spasenja. Tako Isus Krist otvara put novoj kršćanskoj eshatološkoj religiji.⁷

Nakon Isusove smrti zajednica koju je utemeljio okuplja se u njegovo ime. Lomljenje kruha kao vrhunac Posljednje večere Krista i apostola te kao spomen-čin njegove smrti i uskrsnuća, nakon Kristove smrti postaje simbolički čin obnove zajedništva u duhu s uskrslim Kristom. Kršćanska zajednica okupljena oko Božje riječi lomit će i blagovati kruh u spomen na uskrslog Krista te tako 'obnavljati' i uprisutnjivati Njega i njegovo spasenjsko djelo obredno slaveći Euharistiju.⁸ Stvarna Kristova prisutnost u lomljenju kruha (tijela Kristova) i vinu (krvi Kristove), te u zajednici vjernika okupljenih u njegovo ime, ruši koncept staroga židovskog hrama kao bipolarne strukture nepristupačne 'Svetinje nad svetinjama' i prostora vjernika. U ovoj točki počinje povijest kršćanske liturgijske arhitekture koje je konceptualna jezgra nastala kao fuzija koncepta sinagoge⁹ i koncepta hrama, upotpunjenih novim kršćanskim konceptima. Od koncepta sinagoge liturgija preuzima čitanje Božje riječi i njezino tumačenje, a koncept hrama dobiva svoj završetak u osobi Krista, čija se smrt i uskrsnuće obnavljaju u zajedničkom činu Euharistije u kojoj je Bog uvijek prisutan.

Na ovaj se način dvije tradicije – poganska i židovska – stapaju u novu tradiciju kojoj u biti nije nužno potrebno određeno mjesto, ni određena arhitektonska tipologija, pa su se prvi kršćani okupljali u običnim životnim prostorima, kao što su obiteljske kuće ili, poslije, katakombe. Grčka riječ *ecclesia* – crkva za prve kršćane nije imala prostorno značenje, nego je ona označavala okupljenu zajednicu. No, i u tom razdoblju prigušene vjere, kršćanstvo je težilo stvaranju simboličkih izraza i prikaza koji su ga identificirali u doba progona. „Riba, kruh, pastir prizivaju otajstvo, postavši gotovo neprimjetno skice nove umjetnosti.“¹⁰ Ipak, trebalo je puno više vremena da se formira autentičan kršćanski arhitek-

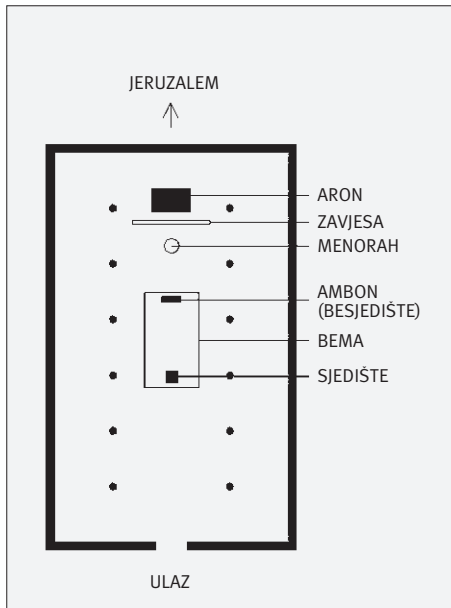
SL. 2. CAFARNAO, SINAGOGA, 1. ST.: A – PROSTOR ZAJEDNICE, B – ATRIJ, C – ULAZ USMJEREN PREMA JERUZALEMU, D – ARON, E – BEMA, F – MOJSIJEVA KATEDRA
FIG. 2 CAPERNAUM, SYNAGOGUE, 1ST C.: A – SPACE FOR CONGREGATION, B – ATRIUM, C – ENTRANCE FACING JERUSALEM, D – ARON, E – BIMAH, F – THRONE OF MOSES

da Židovi i pogani budu pozvani da uđu u *Ecclesiu*. Poziv pogana da uđu u narod Božji ukida židovsko razlikovanje između Židova i pogana. No time je isto tako prevladana židovska ideja izabranja prema kojoj je taj jedinstveni narod izabran u opoziciji prema narodima koji su u svijetu... Da bi moglo biti neke pozvanosti pogana, trebala je već biti nadidena židovska ideja izabranja. To pak nije moguće nego u eshatološkom vremenu. U vremenu svijeta samo Izrael jest i ostaje izabrani narod i ni jedan od poganskih naroda nikad neće moći biti primljen u narod Božji. Ali, vrijeme Crkve je eshatološko vrijeme koje je započelo polazeći od poziva pogana da uđu u narod Božji." [BEDOUELLE, 2004: 12]

8 ŠAGI BUNIC, 1984.

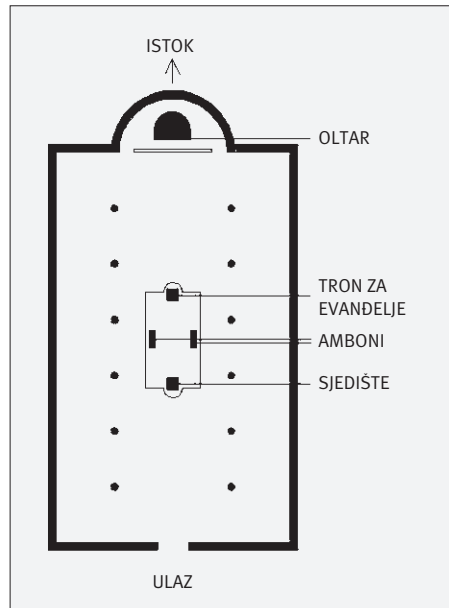
9 „Kršćanstvo se postupno odvajalo od židovstva. Prvi Kristovi apostoli propovijedali su po sinagogama, a kroz židovstvo su raspolagali *adutom religio licita*, koju je osvajač u Carstvu službeno odobrio i postivao barem u njezinim ustanovama, te jedinim jezikom koji je bio dovoljno univerzalan da nosi kvalifikaciju 'zajedničkog'. Na tom grčkom jeziku bit će napisana i *Evangelija*." [BEDOUELLE, 2004: 11]

10 IVAN PAVAO II., 2004.

SL. 3. SHEMA ČESTE ORGANIZACIJE PROSTORA SINAGOGUE
FIG. 3 COMMON TYPE OF LAYOUT OF A SYNAGOGUE

SL. 4. SHEMA ČESTE ORGANIZACIJE PROSTORA SIRIJSKE CRKVE
FIG. 4 COMMON TYPE OF LAYOUT OF A SYRIAN CHURCH, SCHEMATIC

tonski prostor. Tek je s Milanskim reskriptom 313. godine kršćanstvo postalo slobodna religija, a time polako počinje i formiranje arhitektonskog jezika kršćanskih liturgijskih građevina.

Najstarijim tipom kršćanskih crkava smatraju se crkve s područja Sirije iz 4. stoljeća, koje su zapravo protokršćanske crkve – kršćanizirani tip židovske sinagoge. To su crkve malih dimenzija, bazilikalnog tipa, orijentirane na istok, odvojenog prostora s oltarom i oltarnom pregradom, ambonom te prostorom za obred krštenja. U ovim crkvama nalazimo elemente koje nalazimo i u židovskim sinagogama, ali koji mijenjaju svoje značenje.

Crkva više nije orijentirana prema Jeruzalemu, ona dobiva orijentaciju prema istoku, gdje sunce izlazi i koje simbolički označava eshatološko iščekivanje dana Kristova ponovnog dolaska i kristološko tumačenje Krista kao Sunca,¹¹ koji je vječni Logos. Židovska je zajednica svojom orijentacijom u prostoru gledala u aron. U kršćanskoj crkvi simboliku nade arona preuzima i završava oltar – euharistijski stol, simbol novog saveza, „izlazak zajednice iz tamnice ovoga svijeta kroz sudjelovanje u pashi”.¹² Oltar se smješta u apsidu koja naglašava njegovu važnost u prostoru, iako se apsida kao arhitektonski element pojavljuje i u sinagogama. Pred oltarom u sirijskim crkvama još se uvijek nalazila zavjesa, koja potječe od arona, čime je simbolički naglašena svetost euharistijskog stola. U sinagogama imamo bemu, uzdignut prostor s kojeg se čitala Božja riječ. U kršćanskim crkvama ona postaje *svetište* (ambonski prostor s pjevalištem), zadržavajući mjesto u središnjem dijelu lađe. Funkciju čuvanja Tore,

koju je imao aron, kršćanske crkve ne izbacuju, nego se Tori pridodaju Evanđelja kojima se Pismo ispunilo. Čuvanje Svetog pisma premješta se u istočni dio svetišta, odakle se ono na početku bogoslužja uzimalo na čitanje. Dakle simboliku arona upotpunjuje oltar, a njegovu funkciju preuzima istočni dio svetišta gdje se nalazi Sveto pismo. S druge, zapadne strane beme – sada svetišta – nalazila se katedra svećenika, kao i u sinagogi. Židovska sinagoga poznaje jedan ambon, a kršćanska crkva uvodi u ambonski prostor dva mjesta navještaja – jedan južni za čitanje Evanđelja i sjeverni za čitanja koja prethode Evanđelju. Nakon liturgije Riječi pozivom *Conversi ad Dominum*¹³ svećenik i služitelji odlaze prema istoku, na oltar gdje se zajednički slavi Euharistija¹⁴ (Sl. 3. i 4.).

Ovim smo pokazali korijene arhitektonskog strukturiranja kršćanskoga liturgijskog prostora. Njegov daljnji razvoj doživljavat će stalne promjene u skladu s mijenjanjima teoloških paradigmi liturgijskog slavja.

NASTAJANJE OBLIKA KRŠĆANSKOGA PROSTORA

FORMATION OF CHRISTIAN SACRED SPACE

• **Ranokršćanska arhitektura** – Nakon Konstantinova mira 313. godine kršćanima je dana sloboda kulta i povrat zaplijenjene imovine, a kršćanstvo postaje slobodna i legalna religija, ravnopravna sa svim ostalim religijama. Prva arheološka svjedočanstva o prvim kršćanskim crkvama upravo su iz toga doba. Njihova arhitektura preuzima tipologiju rimske bazilike,¹⁵ a vrlo se često i stare bazilike prilagođavaju za potrebe novoga kulta.

Priznavanje kršćanstva utjecat će na novo urbanističko poimanje grada. Staro bipolar-

¹¹ ŠASKO, 2005: 12; RATZINGER, 2001: 69

¹² RATZINGER, 2001: 71

¹³ „Okrenite se prema Gospodinu!” [RATZINGER, 2001: 73]

¹⁴ BERGAMO, DEL PRETE, 2003: 150

¹⁵ Iako je već sinagoga često baratala bazilikalnim tipom kao tipičnim oblikom građevine za javna okupljanja, s kolonadama stupova koje odvajaju lađe. [RATZINGER, 2001: 68]

¹⁶ „Biskupi su se izjednačavali s najvišim državnim službenicima. Primjereno carskom ceremonijalu na dvoru pri svečanom ulasku u baziliku i njih prate lučonoše, drugi ih kade tamjanom i dovode do trona.” [ADAM, 1993: 25]

¹⁷ BERGAMO, DEL PRETE, 2003: 156

¹⁸ Na Kalcedonijskom koncilu (8.10.-1.11. 451.) usvojena je dogma o božanskoj i ljudskoj naravi Isusa Krista kao pravog Boga i pravog čovjeka, sličnog čovjeku u svemu samo ne u grijehu.

¹⁹ ADAM, 1993: 27

²⁰ U to je doba Grgur Veliki čak predlagao formiranje zajednice koju će sačinjavati samo svećenstvo i koja bi dnevno obavljala svetu liturgiju odvojeno od zajednice vjernika. [BERGAMO, DEL PRETE, 2003: 156]

²¹ Iako se Crkva držala izvan svjetovne vladavine, obnovu koju je pokrenula dinastija Karolinga obilježila je 8. st.

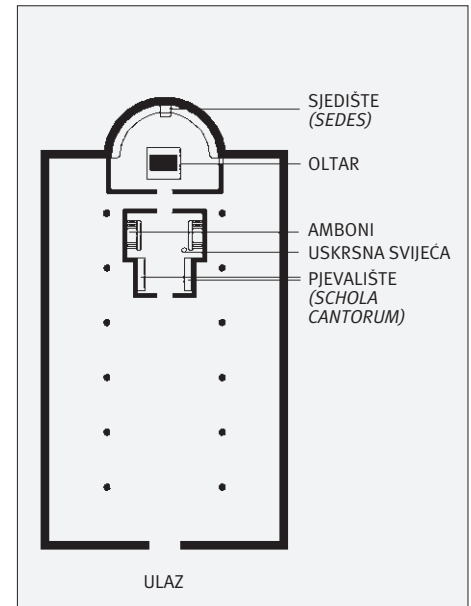
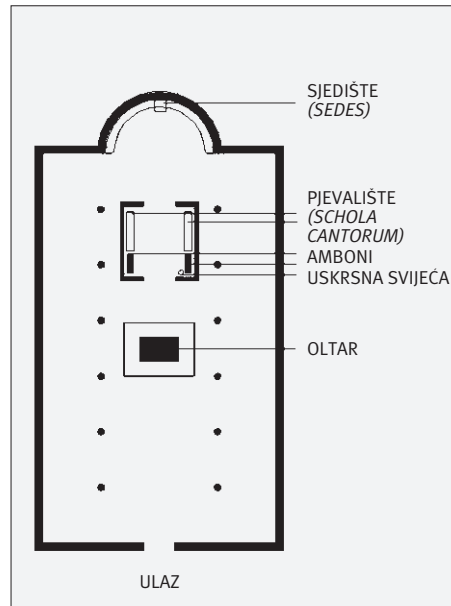
no strukturiranje grada (u Rimu na Forum i Kapitolij) biva zamijenjeno integracijom liturgijskih građevina u gradsko tkivo. To je trenutak ulaska 'Boga među ljude', što potvrđuje kršćanski koncept jedinstva Boga i čovjeka u osobi Isusa Krista. U prvim crkvama ponavljaju se neki elementi iz protokršćanskog razdoblja (Sirija), ali se mnogi elementi prostora mijenjaju, a neki se novi uvode.

Priznavanjem kršćanstva počelo je strukturiranje crkvene hijerarhije. Liturgija je postajala svečanija i često je dobivala elemente carskih ceremonijala.¹⁶ Liturgijski arhitektonski prostor također je doživio hijerarhijsko strukturiranje. Mjesto za biskupa ili svećenika predvoditelja slavlja sada biva smješteno u apsidu (gdje je prethodno stajao oltar), a oltar se povlači naprijed. Svećenstvo se tijekom Euharistije premjestalo iz apside u prostor u kojem se nalazio oltar. Svetište više nije mogao biti središnji uzdignuti prostor jer je svojom denivelacijom sprječavao komunikaciju svećenstva prema oltaru. On je zamijenjen ogradenim prostorom u središnjem dijelu lađe, koji je s obje strane po uzdužnoj osi bio otvoren i u kojem je sjedilo niže svećenstvo, ministranti, čitači i pjevači. Na dvjema bočnim stranama tog ogradenog prostora nalazili su se jedan ili dva ambona.¹⁷ Prostor u kojem se nalazio oltar bio je uzdignut na nekoliko stuba i imao je ciborij, čime je istaknut u prostoru (Sl. 5.).

S vremenom će se i oltar vratiti iz središnjeg dijela lađe u apsidu pa će se svećenstvo, smješteno iza oltara, odvojiti od zajednice, a to odvajanje sve će se više naglašavati tijekom daljnjeg razvoja arhitektonskih tipova. Odvajanje ima svoj korijen u tadašnjim teološkim konceptima, formuliranim kalcedonskom dogmom na Kalcedonijskom koncilu.¹⁸ Iz molitvenoga koncepta „Ocu po Sinu u Duhu

Krunjenje Karla Velikog od strane Pape bilo je simbol želje Karolinga da zainteresiraju crkvene vlasti za političko upravljanje. Razdoblje Karolinga bilo je označeno pozitivnom simbiozom crkvene i svjetovne vlasti. Nakon propasti Karolinga Carstva krajem 9. st. i dolaskom na vlast germanskih careva s Otonom Velikom 962. god., Crkva biva potpuno uklopljena u feudalni sustav i podložna svim njegovim političkim zakonitostima. Cijelo 10. i dio 11. st. Crkva biva na neki način vazalom laičke vlasti te prolazi 'mračna' razdoblja svoje povijesti. Tek uz posredovanje i napore redovnika (Cluny), s Grgurom VII. i njegovim nasljednikom Kalistom II., 22.9.1122. konkordatom u Wormsu car se obvezuje da će vratiti dobra koja su bila otežana tijekom spora svjetovne i duhovne vlasti te osigurati slobodu izbora za biskupe i opate. Papa pristaje dati investituru izabraniku, koja se odnosi na vremenite stvari, ali ne na 'kriz i prsten'. Ovim sporazumom afirmirana je razlika i odvojenost svjetovne i crkvene vlasti.

22 „Za srednjovjekovno duhovno držanje značajan je utjecaj germanskog bića... za kojeg je posebno karakteristična njegova unutarnja dinamika, poriv prema neograničenome, kakav se u religioznom smislu očituje u karakteru nordijske mitologije, a povijesno u neumornosti germanskih seoba i vojnih pohoda. Ovaj poriv nalazi svoje mjesto i unutar kršćanske vjere, uslijed čega dolazi do silovitog srednjovjekovnog gibanja prema nadilaženju svijeta.“ [GUARDINI, 2002: 16]

Svetomu” nastaje konačan teološki koncept Presv. Trojstva „Ocu i Sinu i Duhu Svetomu”, pa su tako Otac, Sin i Duh Sveti priznati kao tri božanske osobe istoga Boga, čime raste i strahopoštovanje pred Gospodinom prisutnim u Euharistiji kao Božjim Sinom koji je ‘istobitan Ocu’. Stoga se Euharistija smatrala *mysterium tremendum*, otajstvo kojoj se čovjek smio približiti sa strahopoštovanjem.¹⁹ Zato se odvajanje oltara od ostalog dijela crkve sve više naglašava. Uvode se oltarne ograde te se tako djelomično zaklanja pogled na oltar. S druge strane, kršćanstvo postaje glavna religija u carstvu pa to rezultira pojavom velikog broja ljudi koji sudjeluju u bogoslužju. Da bi se omogućilo što svetije i pobožnije misno slavlje, bilo je nužno stvoriti jezgru slavlja koju je činilo svećenstvo i koja je prostorno bila ‘odvojena’ od velike zajednice vjernika.²⁰ Tako je formiran longitudinalan rimski tip liturgijskog prostora, proizašao iz rimske bazilike, a manje će promjene doživljavati sve do srednjega vijeka (Sl. 6.).

• **Srednji vijek** – Padom Zapadnoga Rimskog Carstva i prodorom novih naroda u 5. i 6. stoljeću sjeverno od Alpa počinje proces stanjanja rimske i galsko-francke liturgije. Razdoblje do 10. stoljeća na području arhitekture obilježiti će pojava bizantinskih oblika, formiranje karolingijske arhitekture i tvorba novih romaničkih arhitektonskih oblika koji nisu bili samo stilovi gradnje nego su izražavali i cjelokupan način mišljenja i življenja.²¹

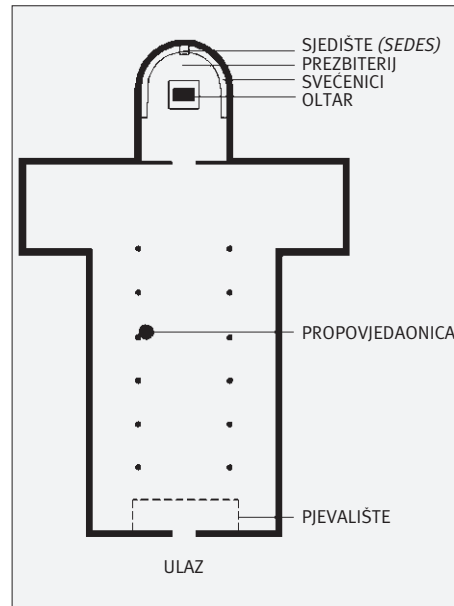
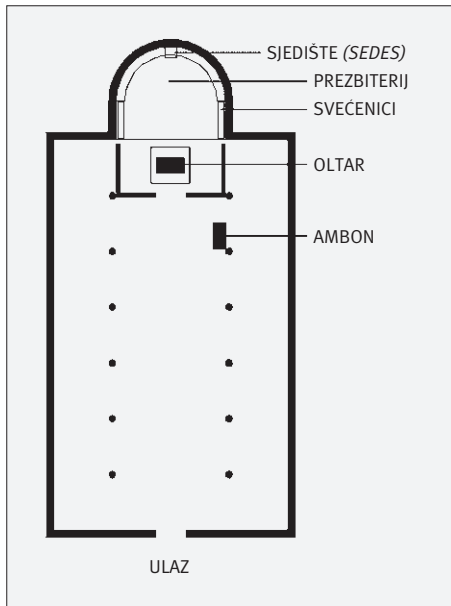
Novi romanički, a poslije i gotički arhitektonski oblici, koji su dominantno obilježili srednji vijek, predstavljaju sintezu voluntarističkog duha novoga franko-germanskog i rimskog *ethosa*²² te poveznicu helenističke otmjeno-

Sl. 5. SHEMA ČESTE ORGANIZACIJE PROSTORA RANE RANOKRŠĆANSKE CRKVE

FIG. 5 COMMON TYPE OF LAYOUT OF A CHURCH IN THE EARLY PERIOD OF EARLY CHRISTIANITY, SCHEMATIC

Sl. 6. SHEMA ČESTE ORGANIZACIJE PROSTORA KASNE RANOKRŠĆANSKE CRKVE

FIG. 6 COMMON TYPE OF LAYOUT OF A CHURCH IN THE LATE PERIOD OF EARLY CHRISTIANITY, SCHEMATIC

SL. 7. SHEMA ČESTE ORGANIZACIJE PROSTORA RANOGA SREDNJEGA VIJEKA
FIG. 7 COMMON TYPE OF LAYOUT OF AN EARLY MEDIEVAL CHURCH, SCHEMATIC

SL. 8. SHEMA ČESTE ORGANIZACIJE PROSTORA KASNOSREDNJOVIJEKOVNE CRKVE
FIG. 8 COMMON TYPE OF LAYOUT OF A LATE MEDIEVAL CHURCH, SCHEMATIC

sti i grubosti sjevernih osvajača. Ti su oblici odraz društva koje će se polako formirati kroz simbiozu duhovne i svjetovne vlasti. Goleme dimenzije crkava bile su izričaj hvale čovjeka kao stvorenja Stvoritelju, stvorenja koje u povijesti, u protoku vremena, kroci prema spasenju. Stvorenje srednjeg vijeka živi u iščekivanju. Smisao njegove povijesti mora ga pripremiti za posljednji prolazak i pokazati mu put. Sav javni i kulturni život snažno je povezan s vjerom. Cjelokupni red postojanja nastaje u kultu.²³ Nositelji znanja i pismenosti bili su svećenici i redovnici. Srednjovjekovne crkve svojim golemim dimenzijama simbolički predstavljaju kršćanski put, ali i snagu crkvene institucije. One su odraz i vjerskog zanosa koji je prožimao to doba, nadahnutog osjećajem lijepog, u čemu se otkrivala intuicija otajstva. „Oblikovanje nije tek nešto što pridolazi onom zapravo važnom ‘što’, jedno doduše poželjno, ali naposljetku samo beznačajno ‘kako’, već je volja za istinom nerazrješivo povezana s voljom za oblikovanjem.”²⁴ Čovjek srednjega vijeka doveo je na najvišu razinu simboličko shvaćanje postojanja.²⁵

Srednjovjekovni grad je homogena struktura u kojoj liturgijske građevine nasljeđuju princip integracije u gradsko tkivo, koji je utemeljen u kasnoj antici, a svojim oblikovanjem apsolutno njime dominiraju kao najsnažniji elementi gradske strukture.

Kao što se stapao duh novih *ethosa*, tako se stapao i jezik. Germanskim i frančkim narodima latinski je jezik bio potpuno stran. Sudjelovanje u nerazumljivoj liturgiji impliciralo je uvođenje sve više slikovnih izraza koji su prenosili poruku Evandjelja, a to je polako razbijalo i zajednicu vjernika jer je doživljaj bio individualan. No sudjelovanje zajednice u

obredu u, mjerilom, velikim crkvama, s bogatim simboličkim narativnim prikazima i na nerazumljivom latinskom jeziku preneseno je na individualnu sferu i subjektivan doživljaj. Tako su izraziti individualizam i subjektivizam (ali čovjeka kao Božjeg stvorenja i vršitelja njegove volje, a ne kao subjekta koji svojom genialnošću i neobičnošću postaje mjerilom vrijednosti – renesansa), prožeti snažnim osjećajem za lijepo, obojili duh ovoga doba, no to nije bilo u duhu liturgije koja je u svojim korijenima shvaćena i slavljena kao čin zajednice.²⁶ Ali, srednji će vijek u liturgiji ostaviti zajednici malo prostora za osjećaj zajedništva u slavlju vjere.

Najčešća funkcionalna prostorna dispozicija liturgijskih građevina u to doba na području Francuske, Italije i Njemačke odražava progresivnu klerikalizaciju kulta. Liturgija se obogaćuje velikim procesijama, zavjetnim darovima i sl. U prostornom smislu to dovodi do izrazite osne usmjerenosti prostora, koji je u službi procesijskog puta što završava na oltaru.²⁷ Prostor je prezbiterija u bliskom odnosu s prostorom oltara. Može se reći da nekadašnji oltarni prostor, ili svetište, sada u pravom smislu postaje prezbiterij, dakle prostor u kojem je samo svećenik s poslužiteljima, a to pojačava sliku liturgije koja je ‘rezervirana’ samo za klerički stalež. Prezbiterij obuhvaća prostor apside, s oltarom u središtu, gdje se odvija spomen Kristove žrtve – Euharistija. Tijekom srednjega vijeka sve veći naglasak biva stavljen na Euharistiju pa se iznad oltara često pojavljuju ciboriji. Prezbiterij se naglašeno odvajava od ostalog dijela crkve – on postaje ‘prostor u prostoru’. U ranom srednjem vijeku često nalazimo ambon odvojen od prostora prezbiterija, ali još uvijek u njegovoj blizini. U srednjovjekovnim crkvama dolazi do gubitka prostora namijenjenog pjevačima. Njihovo je mjesto u liturgiji najčešće negdje u blizini ambona (Sl. 7.).

Odvajanje prezbiterija naglašeno je i sve češćom pojavom transepta, osobito u kasnom

²³ „Ritual posvećenja crkvene zgrade pokazuje da ona simbolizira cjelinu svijeta. Ali i unutar nje sve je, od smjera njezine osi pa do pojedinačnog predmeta, zasićeno simboličkim značenjima u kojima se elementarne slike egzistencije stapaju sa slikama spasenja... Iz svega toga nastaje cjelina koja gledatelju dovodi pred oči svijet vjerske zbiljnosti.” [GUARDINI, 2002: 26]

²⁴ GUARDINI, 2002: 30

²⁵ „U to vrijeme jedina uloga onoga što nazivamo umjetnošću – sastojala se u tome da se Bogu daruju bogatstva vidljiva svijeta, te da se čovjeku omogući da pomoću tih darova umanjuje srdžbu Svemogućega i zadobije njegovu milost. Dakle, sva velika umjetnost predstavljala je žrtvu...” [DEBY, 2006: 21]

²⁶ „Sada se javljaju cjeloviti tzv. plenarni misali koji omogućuju da svećenik slavi bogoslužje posve sam, kao *privatnu misu* bez čitaca i pjevačkog zbora... bogoslužje je sve više postalo *liturgijom klera* u kojoj svećenstvo sve obavlja samo.” [ADAM, 1993: 39]

²⁷ Srednji vijek je obilježen i velikom pojavom hodočasničkih crkava. Vjernici hodocaste u svetišta, a cilj je

srednjem vijeku – gotici (u kojega se križistu nalazi oltar), koji u prostornom smislu naglašava hijerarhijsku odvojenost prostora svećenstva od prostora vjernika.²⁸ Molitva Crkve kao zajednice sve više blijedi. Krajem srednjega vijeka u crkvama često potpuno nestaje ambon. Obrednu funkciju ambona preuzima oltar pa se s oltara naviještaju svetopisamska čitanja (*cornu epistolae* i *cornu evangelii*). U ovom se razdoblju i prostor pjevališta počinje odvajati od prostora svetišta, pa i od same zajednice, te često biva smješten iznad ulaznih vrata. Pojava propovjedaonica (koje su služile za homilije i propovijedi²⁹) i pjevališta u prostoru koji je odvojen od vjernika svjedoči o velikoj podijeljenosti vjernika i svećenstva, koje je u izdvojenom prostoru prezbiterija gotovo samostalno obavljalo obrede. U liturgijskom smislu dogodilo se razjedinjavanje slavja³⁰ (Sl. 8.).

• **Renesansa i barok** – Ono što razlikuje renesansu od *vremena katedrala*³¹ (srednjega vijeka) jest to da umjetničko djelo nije više samo crkva i jedina velika umjetnost nije više samo sakralna umjetnost. Renesansa označava početak sekularizacije, novoga razvoja znanosti, a time i fascinacije svjetovnim. Skolastičkoj jednadžbi *verum est ens* (Bitak je istina) suprotstavlja se formula *verum quia factum* što znači – nama je kao istinito, spoznatljivo samo ono što smo sami učinili.³² Srednjovjekovni svjetonazor shvaćao je ljudsko djelovanje kao služenje Bogu Stvoritelju, a svijet je smatrao Božjim stvorenjem. Renesansnom čovjeku svijet postaje polje njegova djelovanja, a on prestaje biti samo sluga i postaje stvaratelj. Ovo se smatra početkom specifičnoga novovjekovnog duha koji se u 15. stoljeću rađa na talijanskom tlu, a kojim će dominirati intelektualizam i koji označava početak pokušaja odvajanja vjere i razuma.

U urbanizmu renesansnih gradova još uvijek najveću važnost ima liturgijska građevina, no

putovanja pohod grobovima svetaca ili relikvija. U arhitekturi se stoga često pojavljuju deambulatoriji, ophodni prostori oko oltara kojima se kreću hodočasnici.

²⁸ Izdizanje prezbiterija omogućilo je nastajanje kripti – prostorija koje su se nalazile u poluetazi ispod prezbiterija, a u kojima su se najčešće pohranjivale relikvije svetaca.

²⁹ Homilija jest propovijed unutar mise, a u to doba postojale su i propovijedi koje su se događale izvan misnoga slavja.

³⁰ ŠAŠKO, 2004: 273

³¹ DEBY, 2006.

³² RATZINGER, 2002: 35

³³ Post 1,27.

³⁴ Sta Maria degli angeli iz 1434. god. prva je crkva kružnog tlocrta u renesansnoj Firenci.

³⁵ BRUSCHI, 1994: 123-183

³⁶ ALBERTI, 1988: 7, 13

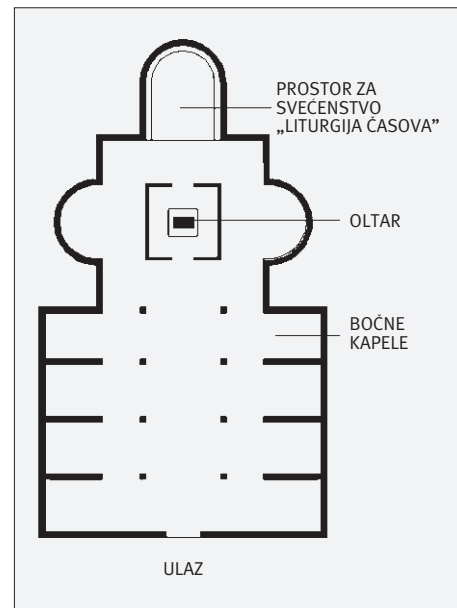
³⁷ BRION, 1960: 14

³⁸ BILLI, 2010.

veliku hijerarhijsku važnost zadobivaju i ostale javne zgrade. To pokazuje primjer Firence, gdje se uz bitno povećanje katedrale grade i druge crkve, ali i velike palače (Medici, Ricardi, Strozzi, Ruccellai), monumentalan sklop ureda Uffizi i brojni perivoji. Pojava projekata idealnih gradova u skladu je s renesansnim duhom te je ta ideja na neki način racionalizacija srednjovjekovnog tipa grada s katedralom, tvrđavom ili trgom u središtu. U ovom povijesnom razdoblju svjetovni duh polako počinje graditi grad.

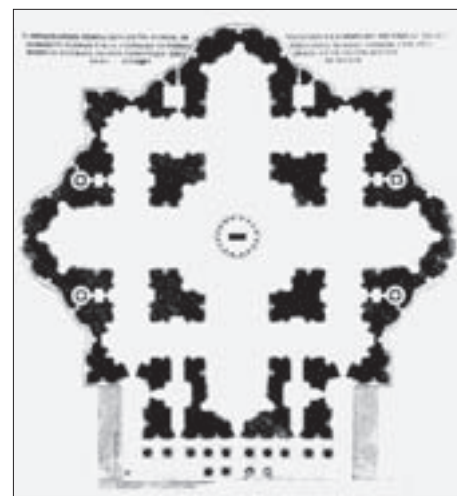
Polje inspiracije svih grana umjetnosti i filozofije nalazi u djelima klasične Grčke i Rima. Čovjekovo mjesto u svemiru diže se na najvišu razinu. Vitruvijevski ideal *homo ad circum* govori o čovjeku kao 'slici svijeta'. Ljudsko tijelo može se upisati u krug, što je odraz njegove savršene harmonije koja je nastala 'na sliku i priliku Boga'.³³ U neoplatonističkom duhu i arhitektura liturgijskih građevina referira se na savršeno harmonizirane forme, tražeci pomirbu longitudinalnih i centralnih formi³⁴ jer se one smatraju najprikladnijim za građevine u kojima se susreću Bog i čovjek. Tekstovi Albertija, Filaretea, Palladija i drugih renesansnih teoretičara bave se analizom centralnog tlocrta kao odraza harmonije svemira, a Boga se slavilo kao stvoritelja svemira.

Kao logičan slijed srednjovjekovnoga longitudinalnog prostornog koncepta, a u duhu novoga renesansnog shvaćanja ovo je doba obilježeno i 'centraliziranjem' longitudinalnog tipa tlocrta stapanjem longitudinalnog i centralnog tipa (zvanog *composto*³⁵) te pojavom središnjih liturgijskih građevina. Centralnim tlocrtima ili centraliziranjem longitudinalnih tlocrta renesansni arhitekt preispituje odnos Boga i čovjeka te ponovno otkriva otajstvo objave Trojedinog Boga koji u Euharistiji postaje čovjekov pratitelj, a ne više zastrašujuće i zadivljujuće srednjovjekovno otajstvo – *mysterium tremendum*. Iz toga proizlazi i humano mjerilo renesansnih crkava i organizacija prostora. Renesansni arhitekti glavnom su oltaru davali najveće značenje, što je vidljivo iz Albertijevih tekstova: „Potreban je samo jedan oltar...”.³⁶ A Leonardo na pitanje „Gdje treba biti smješten oltar?” odgovara: „U središtu, jer Riječ Boga koji je stvorio svijet i koji je u njegovu središtu treba biti u središtu prostora koji predstavlja svemir.”³⁷ U crkvi Santo Spirito u Firenci Brunelleschi je svojim projektom predložio postavljanje oltara na način da svećenik govori misu okrenut prema narodu (vraćajući se na izvore kršćanstva). Ta je ideja, čini se, bila preradikalna za tadašnji srednjovjekovno oblikovani način shvaćanja liturgijskog prostora. Zato su u realizaciji oltari izvedeni na srednjovjekovni način – uza zid s retablama prema projektima drugih umjetnika³⁸ (Sl. 9. i 10.).

SL. 9. SCHEMA ČESTE ORGANIZACIJE PROSTORA RENESANSNE CRKVE
FIG. 9 COMMON TYPE OF LAYOUT OF A RENAISSANCE CHURCH, SCHEMATIC

SL. 10. MICHELANGELOV PROJEKT SV. PETRA U RIMU, 1569.
FIG. 10 MICHELANGELO'S DESIGN OF ST. PETER'S BASILICA IN ROME, 1569

Duboka kriza koja je pritiskala liturgiju na kraju srednjega vijeka, a očitovala se u odvojenosti vjernika i svećenstva, pokušala se nadvladati u renesansi ponovnim promišljanjem značenja oltara i stvaranjem autentičnije, humanističkim načelima oblikovane arhitekture. Iako se centralnim i 'centraliziranim' tlocrtima te nerijetkim središnjim položajem oltara pokušalo 'vratiti Boga' u središte, dogodio se drugi gubitak – gubitak liturgijske dinamike koja proizlazi iz nove prostorne dispozicije sadržaja.

U renesansnim tlocrtima nestaje naglašeno usmjerenje prema središnjem oltaru. Oltar se često nalazi u krizmu transepta i lađe – u longitudinalnim tipovima liturgijskih građevina, ili u središtu – u centralnom tipu liturgijskih građevina. Prostor oltara definiran je niskom ogradom. U ovom razdoblju često nestaje sedes, a prostor za svećenstvo, koji se nalazi u apsidi, u funkciji je tzv. 'liturgije časova', tj. molitava koje se odvijaju izvan misnoga slavlja. U kontinuitetu sa srednjim vijekom – nestaje ambon. Propovjedaonice nalazimo u središnjem dijelu lađe, a nerijetko se uopće ne pojavljuju. Važnost u arhitekturi dobivaju i pokrajnje kapelice koje najčešće nastaju kao mecenske darovnice, a često i transept preuzima tu ulogu pa postaje velika kapelica s obilježjima privatnosti aristokratskih obitelji.³⁹ Pokrajnji oltari i kapelice nastaju često kao mjesto za različite oblike osobne i pučke pobožnosti, a to još jasnije govori o odijeljenosti vjernika od liturgije i o nemogućnosti vjernika da se u liturgiji prepozna kao subjekt slavlja. Iz srednjovjekovnoga konteksta odvojenosti vjernika i klera, nerazumljivosti jezika i individualnih doživljaja misnih slavlja – liturgija renesansnih crkava postaje statična i pasivna. Došlo je do jaza između liturgijskih paradigmi i novih arhitektonskih vidika.⁴⁰

Kriza koja je nastajala u Crkvi zadobila je svoj vrhunac *reformacijom* koja je pokušala Crkvu radikalno vratiti njezinim početcima, odbacujući sve što je 'tvorevina Crkve' i napajajući se izvornim tekstovima Svetoga pisma. Humanistički kršćanski mislitelji bivaju rastrgani između tradicijskih teologa koji im predbacuju da se udaljavaju od srednjovjekovnog duha i protestantskih inovatora koji ih drže ateistima i nepobožnima.⁴¹ Reakcija na ovakvo stanje jest crkvena *protureformacija* koja je svoje postavke dobila na *Tridentskom koncilu* (1545.-1563.).⁴²

Na Tridentskom koncilu pokušalo se revidirati liturgiju (uvodeći jedinstvenu mješovitu rimsko-galsko-germansku liturgiju), arhitektonske odrednice i simboliku crkava. Ali, osim uvođenja jedinstvene liturgije za cijeli Zapad, ona je ostala u velikoj mjeri identična liturgiji srednjega vijeka. Nakon Koncila uslijedilo je razdoblje aktivne liturgijske obnove. No liturgijska obnova nakon Tridentskoga koncila

nije, naime, zahvaćala temelje samog slavlja vjere, nego je, pri susretu s idejama reformatora, nastojala samo 'restaurirati' nasliedene obredne forme, čisteći ih od zloporaba i elemenata koji su zasjenjivali čistoću katoličkog nauka. Postojala je posebna liturgija klera koja se odvijala iza oltarne pregrade, a jezik je i dalje bio latinski, pa je narod slabo mogao sudjelovati u obredu iako su uvedene češće propovijedi.⁴³

Što se tiče arhitekture, u postkoncilskom razdoblju značajnu je ulogu odigrao milanski biskup sv. Karlo Boromejski, koji je bio jedan od najutjecajnijih sudionika Tridentskoga koncila. Njegovo djelo *Instructiones fabricae et supellectilis ecclesiasticae* jest dokument koji se sastoji od 33 poglavlja i koji donosi naputke za gradnju crkava. Ono nalazi uporište u djelima velikih povijesnih autoriteta, kao što su Vitruvije i njegovo djelo *De Architectura*, Pietro Cataneo i *L'Architettura di Pietro Cataneo Senes*, te Palladio i *I Quattro Libri dell'Architettura*, a u njima su primijenjene odluke Tridentskoga koncila.⁴⁴ Ovi sekularni izvori i crkvena tradicija stvorili su u 16. stoljeću upute za projektiranje liturgijskog prostora. Ideja sv. Karla Boromejskog nije bila stvoriti smjernice za određeni stil, nego ukazati na tradicionalne oblikovne elemente u duhu organizirane strategije Katoličke crkve. To je doba protureformacije koje je nastajalo u simbiozi s baroknom estetikom. Katolička je crkva naglašavala da se vjera osnažuje doživljajem i time je podupirala korištenje ekspresivnih arhitektonskih formi, skulpturalnih i slikarskih izraza koji su snažno uprisutnjavali poruke Evandjelja, dok je protestantska reforma odbacivala takva stajališta.

Sv. Karlo ističe tlocrte s izrazito longitudinalnim usmjerenjem (iako sugerira križni tlocrt, akcent je na longitudinalnom usmjerenju), prostor crkve on interpretira kao simbolički prostor puta prema milosti koja se simbolički nalazi na oltaru – mjestu euharistijske žrtve i

³⁹ ŠAŠKO, 2005: 19-20

⁴⁰ „Naocigled postojećeg stanja u cjelokupnom crkvenom životu, kojem je liturgija bitni dio, već sa početkom 16. st. pojačao se vapaj za 'reformom glave i udova', tako npr. u pismenoj molbi kasnijih monaha kamaldoljana V. Quirinija i T. Guistinianija papi Leonu X. godine 1513. Iz Njemačke zaslužuje da se osobito spomene mišljenje Georga Witzela (1501.-1573.) o reformi za kneza opata iz Fulde godine 1542. On se zauzimao za obnovu Crkve obnovom liturgije naglašavajući napose potrebu tumačenja liturgije jednostavnom svijetu.” [ADAM, 1993: 42]

⁴¹ Martin Luther piše Erazmu Roterdamskom: „Ti nisi pobozan.” [BEDOUELLE, 2004: 114]

⁴² Tridentski koncil je devetnaesti ekumenski sabor Katoličke crkve. Održan je u razdoblju od 13.12.1545. do 4.12.1563. u Tridentu (Trento u Italiji) kao odgovor na teoloske i ekleziološke izazove što ih je postavila reformacija. Na ovom je saboru potvrđen nauk Katoličke crkve o spasenju, sakramentima, biblijskom kanonu, a nakon njega ujednačen je način slavljenja mise u cijeloj Crkvi. Tridentski koncil zasjedao je u tri navrata (1545.-47., 1551.-52. i 1562.-63.). Postoje su prva dva zasjedanja odbacene

mjestu na kojem je smješteno svetojhaniste kao trajni oblik Kristove prisutnosti.

Sv. Karlo Boromejski piše da crkva treba imati križni tlocrt u skladu s tradicijom. Centralni su tlocrti korišteni, tvrdi on, za poganske hramove i vrlo rijetko za kršćanske crkve. Položaj crkve mora biti na istaknutoj lokaciji. Ako prirodna topografija terena ne omogućava istaknuti položaj liturgijske građevine, bilo bi dobro smjestiti je na postolje uzdignuto za tri ili pet stuba. Liturgijska građevina trebala bi biti samostojeca građevina. Svetište bi trebalo biti usmjereno prema istoku. Unutarnji prostor liturgijske građevine trebao bi biti integralan prostor koji nije odijeljen u nekoliko lada. Ritam usmjerenja prema oltaru naglašen je sada samo bočnim kapelama. Oltar smještava u dno apsida, a prezbiterij zauzima prostor cijele apsida i izdignut je trima stubama, čime se umanjuje srednjovjekovna snažna denivelacija. U tome vidimo pokušaj puta prema većem integriranju klera i vjernika. Glavni oltar treba biti samostojeci, a bočni oltari mogu se naslanjati na zidove. U jeku borbe protiv luterizma svetojhaniste (tabernakul) prvi put u povijesti dobiva svoje značajno mjesto na glavnom oltaru, a povrh tabernakula treba se nalaziti ciborij, čime je dan naglasak na važnost Kristove prisutnosti (*corpus verum*) u Presvetom oltarskom sakramentu⁴⁵ (Sl. 11.).

Smjernice sv. Karla Boromejskog bile su prihvaćene i izvan Milana, gdje je bio nadbiskup, i to zahvaljujući dvama dokumentima proizašlim iz tridentskog duha obnove, a kojima je on bio autor: *Crkva i njezina oprema* u Rimskom misalu i *Upute za posvetu crkava*. Unatoč tome što su ovi dokumenti bili mišljeni nekoliko puta tijekom stoljeća, preporuke o projektiranju crkava ostale su gotovo nepromijenjene sve do 20. stoljeća. Ovim postavkama oblikovanje liturgijskih građevina nastoji se istrgnuti iz renesansnog duha i luteranske reformacije, ojačava se tradicijski

protestantske teze, zadnje zasjedanje Koncila imalo je obnoviteljski karakter. Izdani su dekreti o Svetom pismu i tradiciji, o opravdanju, o istočnome grijehu; reaffirmiran je žrtveni karakter mise te donesen dekret o teologiji sakramenata i o zaslugi, o čemu se dugo raspravljalo, itd. Za svećenike predviđena je ustava sjemeništa, a za vjernike izradba katekizma. Liturgijska obnova prihvaćena je kao zadaća za razdoblje nakon sabora.

43 ADAM, 1993: 43

44 M. E. Gallegos u: GALLEGOS, 2004. služi se doktorskom disertacijom Evelyn Carole Voelker, *Charles Borromeo's Instruções Fabricae Et Supellectilis Ecclesiasticae, 1577.: A Translation With Commentary and Analysis*, (Ph.D.Diss., Syracuse University, 1977.).

45 GALLEGOS, 2004: 25

46 Mt 18, 15-20.

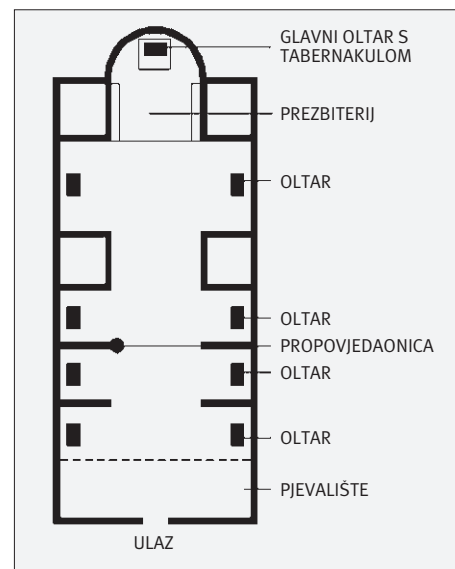
47 O njegovim velikim graditeljskim pothvatima vidjeti: GIDEON, 1969: 77; MUTNJKOVIĆ, 2010.

48 MILIĆ, 2002: 191-212; GIDEON, 1969: 106-115 i 455-462; ŽEVI, 2006: 27-33

slijed, generira se nova, bogata barokna estetika, pa se time oponira reformaciji u vrtlogu još uvijek neriješenih problema. Mnogi suvremeni liturgičari ističu da su crkve u to doba više nalikovale teatru – i formom i dekoracijom. Vrijeme koje slijedi i dalje je doba krize, doba udaljenosti od osnovnog koncepta zajedništva Crkve „Gdje su dvojica ili trojica sabrana u moje ime, tu sam i ja među njima”.⁴⁶ Smjernice sv. Karla Boromejskoga generirale su prostorne odnose u baroknim liturgijskim građevinama. Ali reforma nije zadržala u dubinsko promišljanje pojedinih liturgijskih elemenata. Tako ambon u svojoj semantičkoj snazi potpuno nestaje. Kao i u srednjem vijeku i renesansi, zamjenjuju ga propovjedaonica u središnjem dijelu lađe. Pjevalište se pojavljuje iznad ulaznih vrata, gdje dobivaju svoje mjesto barokne orgulje koje prate slavlje. U 17. stoljeću novost u liturgijskom prostoru jest i pojava klupa, čime se umanjuje dinamičan karakter liturgije.

Protoreformacija je svoju snagu pokazala i na urbanističkom planu. U doba baroka dolazi do rekonstrukcija velikih gradova. Na primjeru Rima pokretači rekonstrukcija bili su upravo pape. Još za pontifikata Nikole V. 1447. godine počinje rekonstrukcija stare Konstantinove bazilike sv. Petra, a prema planovima Albertija i obnova područja između tvrđave i bazilike, koja će biti regulirana tek u 18. st. kao svečani prilaz bazilici. Od 1447. do 1585. godine izvedeni su još neki zahvati u obnovi ulične mreže, a najopsežnija rekonstrukcija Rima počinje 1585. godine kada na čelo Crkve dolazi papa Siksto V. ('papa graditelj').⁴⁷ Ideja vodilja toga pape bila je povezati velike starokršćanske bazilike velikim prometnim koridorima. No, osim naglašavanja važnosti crkvenih građevina u to doba, u duhu novoga vremena Rim bilježi i gradnju velikog broja palača, vebnih trgova i perivoja. Na sjeveru Europe osjeća se više duh reformacije kojom prevladava prosvijeceni svjetovni duh, što svjedoči npr. velika rekonstrukcija Pariza tijekom apsolutističke vladavine Napoleona III. Liturgijske građevine nisu vodeći gradotvorni element ovih velikih rekonstrukcija. Njima se pokazuje moć vladara, grade se grandiozni bulevari, monumentalni Dom invalida, sklop Vojne akademije, vebni Pantheon, trgovi, prekrasni perivoji itd.⁴⁸

Slijedi razdoblje potpunog povjerenja u ljudski razum, koji postaje jedini, svemoćni posrednik ljudskog života i koji je u stanju prosvijetliti predaje koje su vladale poviješću. Svjetovni optimizam, oslanjajući se na čovjekovu snagu, odbacuje autoritete i taloge prošlosti te kreće novim putem. Dok su u 16. stoljeću nevjerovanje i ateizam bili skandal, od 17. stoljeća ta pojava postaje sve češća. Kopernikanski obrat (16. st.) i beskrajan shvaćanje svemira koji se sastoji od mnoštva

Sl. 11. SHEMA CESTE ORGANIZACIJE PROSTORA BAROKNE CRKVE

Fig. 11 COMMON TYPE OF LAYOUT OF A BAROQUE CHURCH, SCHEMATIC

središta Giordana Bruna (16. st.), novo Descartesovo (16. st.), a zatim Newton-Leibnizovo (17. st.) shvaćanje prostora formirat će duh novoga vremena kojega će se sistematični i dinamični karakter prenijeti i u arhitekturu.⁴⁹ Prosvjetiteljski duh lišava religiju onoga nadnaravnog, pokušava je prosvjeteliti i lišiti svakog 'praznovjerja'. S druge strane, u doba apsolutizma sve se više razvija ideja države pa je Crkva suočena s novom svjetovnom snagom koja teži samostalnosti.

Iako je posttridentskim dokumentima jasno dan naglasak na longitudinalnim građevinama tlocrtne forme latinskoga križa, razdoblje zrelog baroka obilježeno je i specifičnom arhitektonskom tipologijom koja se temelji na elipsi kao geometrijskom liku sa dva žarišta. Spoznaja o beskrajnosti univerzuma implicira potiskivanje uporabe kruga i kvadrata kao jednožarišnih statičnih geometrijskih likova kojima se gradi prostor. No prostorna organizacija crkava zadržava jasnu osnu usmjerenost i prostornu dispoziciju utemeljenu posttridentskim dokumentima.

• **Put prema modernom dobu** – Iako se novi duh formulira kroz filozofiju već u 17. stoljeću,⁵⁰ njegova će se materijalizacija kroz arhitekturu dogoditi sredinom 18. stoljeća. U zbunjenosti i nemogućnosti oblikovanja vlastita izraza, novo doba poseže za klasičnom bastinom – potaknuto pojavom arheologije i povijesti umjetnosti kao znanosti. Odbacujući lingvističko naslijeđe baroka, napajajući se na Winckelmannovim zasadama Europom se širi neoklasicizam.

Liturgijske građevine gube svoje glavne elemente sakralnosti. Uočava se istovjetnost arhitektonskog vokabulara svjetovnih i sakralnih građevina.⁵¹ Kao što i cijelo to razdoblje nije uspjelo izjedriti svoj jezik, tako i projektiranje liturgijskih građevina odražava misaonu krizu koja je rezultat zalaska metafizike i otvorenosti transcencijama.⁵² To razdoblje odražava nesposobnost da stvori vlastitu interpretaciju sakralne građevine, što je povezano s nedostatkom zanimanja za religiozno.

Ali i sama liturgija se nalazi u točki najvećeg osiromašenja. Narod gotovo uopće u njoj ne sudjeluje. Svećenik se nalazi na oltaru, ledima okrenut vjernicima, u tišini 'čita Misu', a narod 'obavlja' individualne rituale. Samo u trima trenucima liturgija zadobiva elemente čina zajednice: Sanctus, posvećenje i pričest. Tada se zvucima zvonca pozivalo vjernike na uključivanje u zajedničke točke liturgije.⁵³ U ovom kontekstu djela francuskih arhitekata Soufflota, Boulléea i Ledouxa utjelovljuju duh prosvjetiteljstva. Projektima sakralnih građevina ovi arhitekti pokušavaju prkositi svim nagomilanim problemima i liturgije i arhitekture te nastoje ustolčiti autentičniji arhitektonski stil.

Iako se najčešće koristi centralni tlocrt, oltar se ne postavlja u središte, a to je u konfliktu sa simboličkim i ekleziološkim tumačenjem. Štoviše, svjetlo osvjetljava prostor u kojem se nalaze vjernici, ali oltar ostaje u tami.⁵⁴ U ovom se razdoblju sve više naglašavaju bočni oltari u duhu jačanja individualnih molitava i pobožnosti.

⁴⁹ SCHULZ, 1999: 57-79

⁵⁰ Englesko prosvjetiteljstvo formulira se pod vodstvom Lockea, Berkeleya i Humea krajem 17. st., a francusko prosvjetiteljstvo s Voltaireom i Rousseauom početkom 18. st.

⁵¹ ŠAŠKO, 2005: 25

⁵² Nihilizam prema životu kod Schopenhauera, nihilizam prema Bogu kod Nietzschea, Marxa, Feuerbacha, Comtea mogu opisati stanje u kojem se kreće filozofska misao 19. st. Osnovna značajka svih tih filozofskih pogleda jest da Bog ili Apsolut ustupa mjesto čovjeku u objašnjenju svijeta i ljudskog društva. Comte razvija pozitivističku filozofiju u kojoj se povijest čovjeka vidi u napredovanju prema napuštanju teološke i metafizičke slike svijeta, a sudbina čovječanstva prepusta vladavini znanstvene elite i tehničkih stručnjaka. Slično misli i Marx, s time da prednost daje pragmatizmu djelovanja u odnosu prema nekoj teoriji. Nietzsche konačno proklamira „smrt Boga” i na

Ovo razdoblje nosi breme krize, ono svjedoči i početak njena posvješćivanja kako na planu liturgije, tako i na planu arhitekture. O tom dobu može se govoriti kao o kolijevci liturgijskog pokreta. Naznake potrebe za obnovom oslikava sinoda u Pistoji iz 1786. godine, na kojoj su izneseni neki prijedlozi za obnovu. No, tu je sinodu papa Pio VI. 1794. godine žestoko osudio.⁵⁵ Liturgijska i katolička obnova stvarno će se početi događati u 19. stoljeću, kulminirat će liturgijskim pokretima početkom 20. stoljeća, a službeno će je Crkva formulirati tek Drugim vatikanskim koncilom 1962.-1965. godine.

Posvješćivanju krize na arhitektonskom planu svjedoči pojava romantizma i historicizma koji će obojiti drugu polovicu 18. i 19. stoljeća, a koji su nastali kao reakcija na racionalizam i empirizam prosvjetiteljstva i kao strah od novoga doba obojanog industrijskom revolucijom. *Neogotika* se napajala srednjim vijekom nalazeći u njemu odraz idealnog društva u kojem su Crkva i država bile integrirane, a time i svjetovna i duhovna ljudska dimenzija. Crkva je u to doba kritizirala zasade modernizma,⁵⁶ a u skolastičkoj filozofiji našla je glavnu teološku metodu. No pokušaj da se kroz povratak srednjem vijeku oživi ono što je zaboravljeno u interpretaciji liturgijskog prostora nije rezultirao kvalitetnim iskorakom jer formalno-oblikovna arhitektonska komponenta nije izrasla iz tla osuvremenjene liturgije prilagodene duhu novoga svijeta, kao ni iz spoznaje liturgije u onomu što ona uistinu jest.

ZAKLJUČAK

CONCLUSION

Kratkim pregledom nastanka kršćanske liturgijske arhitekture pokušalo se prikazati na koji se način formirao kršćanski liturgijski prostor i iz kakvog će konteksta niknuti liturgijska arhitektura u 20. stoljeću. Člankom je prikazano značenje liturgijskih građevina u tkivu grada i neprekinuti slijed formiranja liturgijskog prostora u neraskidivoj povezanosti s kršćanskom teologijom i liturgijom. Prožetost forme i sadržaja obilježila je veliku dionicu povijesnog razvoja liturgijske arhitekture. No istrgnutost arhitekture iz autentičnosti forme, njezine nepovezanosti sa sadržajem i nezrelost da se oblikom izrazi novo doba koje je obilježilo 19. stoljeće protegnulo se i u 20. stoljeće. A 20. stoljeće ipak će obilježiti pokušaj traženja nove autentičnosti kako na polju liturgije, tako i na polju arhitekture. U 20. stoljeću liturgijska načela Drugoga vatikanskog koncila otvaraju veliko područje slobode arhitektonske interpretacije ne diktirajući strogi tip građevina, već samo usmjeravajući prostorno razmišljanje. Time je otvoreno polje nove slobode arhitektonskih interpretacija i mogućnost autentičnog izričaja arhitektonskoga liturgijskog prostora, ali se kao ključ arhitektonskog oblikovanja i interpretiranja zadaje nova spoznaja liturgije kao spomen-čina Kristova djela spasenja, te kao hvalbenog čina kojemu je subjekt okupljena zajednica vjernika, shvaćena kao svećenički narod Božji.

njegovo mjesto definitivno postavlja nadčovjeka osuđena na besmisao vječnog vraćanja istog, a to je ona točka koju Heidegger identificira kao završnu točku metafizike.

53 BERGAMO, DEL PRETE, 2003: 29

54 ŠASKO, 2005: 25

55 ADAM, 1993: 46

56 Papa Pio IX. donio je 1864. god. encikliku *Quanta Cura* koja je govorila o modernim zabludama i glasoviti dodatak *Syllabus* u kojem iznosi više od osamdeset najznačajnijih suvremenih zabluda. *Syllabus* je osuđivao racionalizam, liberalizam, naturalizam, panteizam, socijalizam, komunizam... Papa Leo XIII. svojom je enciklikom *Rerum novarum* promovirao radnička prava i dostojanstvo ljudskog rada, a enciklikom *Aeterni patris* sv. Tomu Akvinskog proglašava katoličkim filozofom i tomizam glavnom teološkom metodom.

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

1. ADAM, A. (1993.), *Uvod u katoličku liturgiju*, Zadar
2. ALBERTI, L. B. (1988.), *On the Art of Building in Ten Books*, Cambridge, MIT Press, Mass.
3. BEDOUELLE, G. (2004.), *Ilustrirana povijest crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb
4. BERGAMO, M.; DEL PRETE, M. (2003.), *Spazi celebrativi. Architettura del ecclesia*, Bologna
5. BIELER, A. (1965.), *Architecture in Worship*, Philadelphia
6. BILLI, A. (2010.), *Il libro di Antonio Billi*, Nabu Press, Charleston, South Carolina
7. BOUYER, L. (1994.), *Architettura e liturgia*, Bose-Magnano
8. BRION, M. (1960.), *Ces palais ou Dieu habite, L'architecture religieuse de 1400 a 1800*, Paris
9. BRUSCHI, A. (1994.), *Religious Architecture in Renaissance Italy from Brunelleschi to Michelangelo*, „The Renaissance from Brunelleschi to Michelangelo. The representation of architecture”, 123-182, Milano
10. CASTELFRANCHI, L. (2008.), *L'arte romanica*, Jaca book, Milano
11. CVETNIĆ, S. (2007.), *Ikonografija nakon Trident-skoga sabora i hrvatska likovna bastina*, FFpress, Filozofski fakultet, Zagreb
12. DEBY, G. (2006.), *Vrijeme katedrala, umjetnost i društvo 980.-1420.*, Zagreb
13. GALLEGOS, M. E. (2004.), *Charles Borromeo and catoloc tradition regarding the design of catholic churches*, „Church Architecture Journal”, Fall/Winter, Notre Dame
14. GIDEON, S. (1969.), *Prostor, vreme i arhitektura*, Beograd
15. GRODECKI, L. (1976.), *Architettura gotica*, Electa, Milano
16. GUARDINI, R. (2002.), *Konac novog vijeka*, Split
17. HEYDENREICH, L. (1996.), *Architecture in Italy 1400-1500*, Yale University Press
18. IVAN PAVAO II. (2004.), *Pismo umjetnicima (Vatikan, 4. travnja 1999.)*, Zagreb
19. KARAČ, Z. (2000.), *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, Muzej za umjetnost i obrt, KD „Miroslav Salom Freiburger”, Zagreb
20. KRAUTHEIMER, R. (2008.), *Architettura sacra paleocristiana e medievale e altri saggi su Rinascimento e Barocco*, Torino
21. KUBACH, H. E. (1998.), *Architettura romanica*, Milano
22. MILIĆ, B. (1994.), *Razvoj grada kroz stoljeća I*, Školska knjiga, Zagreb
23. MURRAY, P. (1971.), *Architettura del Rinascimento*, Electa, Milano
24. MUTNJAKOVIĆ, A. (2010.), *Arhitektonika pape Siksta V.*, Zagreb
25. PANOFSKY, E. (1986.), *Architettura gotica e filosofia scolastica*, Liguori Editore, Milano
26. PANOFSKY, E. (2010.), *Architettura gotica e filosofia scolastica*, Abscondita, Milano
27. PEROGALLI, C. (1974.), *Architettura dell'altomedioevo occidentale. Dall'età paleocristiana alla romanica*, Milano
28. PREMIERL, T. (1997.), *Zajedništvo i funkcija umjetnosti u sakralnom prostoru*, „Radovi Leksikografskog zavoda M. Krleža”, 6: 91-107, Zagreb
29. PRINA, F. (2011.a), *Storia dell'architettura romanica*, Electa Mondadori, Milano
30. PRINA, F. (2011.b), *Storia dell'architettura gotica*, Electa Mondadori, Milano
31. RATZINGER, J. (2001.), *Duh liturgije*, Mostar-Zagreb
32. RATZINGER, J. (2002.), *Uvod u kršćanstvo*, Zagreb
33. REEVE, M. (2008.), *Reading Gothic Architecture*, Brepols Publishers, New York
34. SCHULZ, C. N. (1999.), *The Baroque and its Buildings*, „The Triumph of the Baroque. Architecture in Europe 1600-1750”, 57-80, Torino
35. ŠAGI BUNIĆ, T. (1984.), *Euharistija u životu crkve kroz povijest*, Zagreb
36. ŠAŠKO, I. (2004.), *Simbolički liturgijski govor. Per signa sensibilia*, Zagreb
37. ŠAŠKO, I. (2005.), *Liturgijski prostor kroz povijest i danas. Razmišljanja o liturgijskoj arhitekturi (pro manuscripto ad usum privatum)*, Zagreb
38. ŽEVI, B. (2006.), *Povijest moderne arhitekture I*, Zagreb
38. *** (2003.), *Drugi vatikanski sabor, Konstitucija o svetoj liturgiji „Sacrosantum concilium”*, „Crkvena kulturna dobra”, 1, Zagreb
39. *** Post 1,27.
40. *** Mt 18, 15-20.

IZVORI

SOURCES

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

- Sl. 1. http://sightsofrome.blogspot.com/2011/02/3-basilica-of-santa-sabina_04.html
- Sl. 2. BERGAMO, DEL PRETE, 2003: 144
- Sl. 3. Autori prema: BOUYER, 1994: 79
- Sl. 4. Autori prema: BOUYER, 1994: 80
- Sl. 5. Autori prema: BOUYER, 1994: 81
- Sl. 6. Autori prema: BOUYER, 1994: 81
- Sl. 7.-9., 11. Autori
- Sl. 10. BRUSCHI, 1994: 169

SAŽETAK

SUMMARY

INFLUENCES ON THE TRANSFORMATION OF CHRISTIAN LITURGICAL ARCHITECTURE BEFORE THE 20TH CENTURY

This short overview of the formation of Christian liturgical architecture aims at providing insight into the ways in which Christian sacred space developed and in which it formed the basis for 20th century developments. The paper shows the significance of liturgical buildings in the city and the continuous development of sacred space in its everlasting relationship with Christian theology and liturgy. It presents the development of Christian liturgical architecture based on Jewish synagogues. The 313 Edict of Milan which legalized Christianity as a religion marks the beginning phase of the development of Christian liturgical architecture which took over the characteristic type of Roman basilica and further subjected it to transformation. Legal recognition of Christianity also influenced new approaches to urban planning. A strict binary division (into Forum and Capitol in Rome) was replaced by integration of liturgical buildings in the urban structure. This designates the entrance of "God among people" supporting thus the Christian concept of Atonement.

The collapse of the Western Roman Empire and the invasion of new peoples in the 5th and 6th centuries gave birth to a process in which Roman liturgy was merged with Gallo-Frankish liturgy in the regions north of the Alps. The period from the 7th to the 10th century was in architecture a transitional and formational phase characterized by a continued use of Byzantine elements, emergence of Carolingian architecture and the formation of new Romanesque architectural forms which did not only represent building styles but a frame of mind and a way of life. The medieval town was a uniform structure in which liturgical buildings were inserted into the urban fabric according to the principle of integration founded in the period of late antiquity. With their formal architectural features sacred buildings dominated over the urban structure as the most substantial elements of the town.

Renaissance was strongly characterized by the principle of anthropocentrism which was reflected on both urban planning and liturgical architecture. Renaissance urban planning continued to give a prominent place to liturgical buildings but it also gradually gave significance to other public buildings in the hierarchy of urban design. Renaissance

churches were to a great extent stripped of medieval iconographic scenes and their central plans represented re-examination of the relationship between God and men and rediscovery of the Mystery of the Trinity which ceased to be a fearful mystery (*mysterium tremendum*) in the Eucharist. Such theological developments led to the construction of Renaissance churches according to measurements based on the human scale. The number of aisles was reduced and the space around the altar ceased to have prominence in the church layout. The medieval separation of the clergy and laymen, incomprehensible language of the mass, individual experience of Eucharistic celebrations, and symbolic revelation of mysteries gave way to Renaissance liturgy which became a static and passive communication with God. A rift occurred between liturgical paradigms and new architectural visions. A great crisis in both the Church and liturgy resulted in the Reformation which spread throughout Europe in the 16th century. Reaction to such events came in a form of counter-reformation as the period of Catholic revival that began with the Council of Trent (1545-1563). Attempts were made to revise liturgy (by introducing a uniform Roman-Gallo-German liturgy), architectural features and church symbolism. As a strong advocate of the Tridentine decrees St. Charles Borromeo wrote that the plan of the church building should be cruciform so as to be in keeping with the tradition. He also favoured church layouts with pronounced longitudinal form (although such plans implied a cruciform plan, it was the longitudinal axis that was highlighted) and interpreted church space as a symbolic path towards grace that was symbolically represented by the altar. Baroque aesthetic was formed in the spirit of the Counter-reformation, which at that time mostly influenced urban planning.

It was the period of great urban reconstructions with liturgical buildings in the rearguard. The upcoming years were characterized by confusion and inability of the period to form its own expression. Renouncing Baroque inheritance and adhering to Winckelmann's tenets, Europe embraced neoclassicism. Liturgical buildings lost their main elements representative of religion and received architectural vo-

cabulary that was reminiscent of secular buildings. Similar to the failure of the period to give birth to its own architectural language, the decline of metaphysics and transcendental thinking was reflected onto religious architecture which could not receive its own interpretation due to diminishing interest in religion.

During this period, liturgy was at its most impoverished state since the congregation had almost no participation in it. The priest was at the altar, silently "performing the Mass" with his back turned to the laymen who performed their own individual rituals. There were only three moments in which liturgy included the community: Sanctus, consecration and the first communion. The sound of a bell invited the congregation to participate in those three things.

Although the period was marked by a crisis, it also represented the beginning of its resolution in terms of liturgy and architecture. It can justly be called the cradle of the liturgical movement that marked the 20th century. However, a real Catholic liturgical and theological revival, that began taking shape in the 19th century, saw its culmination in the liturgical movements of the early 20th century, but it received an official recognition with the Second Vatican Council in 1962-65.

A long period of the historical development of liturgical architecture was marked by an intertwined relationship between form and function. However, a breach in that relationship that occurred in the 19th century continued to exert influence even in the 20th century. Nevertheless, the 20th century attempted to find its own authentic position in relation to liturgy and architecture. The tenets of the Second Vatican Council created new opportunities for free architectural interpretations, without imposing any strictly defined building type but merely providing suggestions for spatial considerations. It also provided an opportunity for an authentic architectural expression based on the key principles of architectural design and interpretation which have been guided by a new view of liturgy as a symbolic form of memory to Christ's salvation of men and gratitude expressed by the congregation which is considered God's priestly people.

ZORANA SOKOL GOJNIK
ANTE CRNČEVIĆ
MLADEN OBAD ŠĆITAROCI

BIOGRAFIJE

BIOGRAPHIES

Dr.sc. **ZORANA SOKOL GOJNIK**, znanstvena novakinja. Doktorirala je s temom „Arhitektonska i urbanistička obilježja liturjskih građevina u Zagrebu u 20. stoljeću“.

Dr.sc. **ANTE CRNČEVIĆ**, izvanredni profesor kolegija liturjskih znanosti i pročelnik Katedre za liturgiku na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Doktorirao je liturgiku na Papinskom sveučilištu Anselmianum u Rimu.

Dr.sc. **MLADEN OBAD ŠĆITAROCI**, redoviti je profesor na Arhitektonskom fakultetu. Voditelj je znanstvenoistraživačkog projekta „Urbanističko i pejzažno naslijeđe Hrvatske kao dio europske kulture“.

ZORANA SOKOL GOJNIK, PhD, Dipl.Eng.Arch., research assistant. She earned a PhD degree with a thesis on "20th Century Liturgical Buildings in Zagreb – Features of Architectural and Urban Design".

ANTE CRNČEVIĆ, PhD, is an associate professor and the head of the Department of Liturgical Studies at the Faculty of Catholic Theology in Zagreb. He holds a PhD from the Pontifical Athenaeum of St. Anselm in Rome.

MLADEN OBAD ŠĆITAROCI, PhD, is a full professor at the Faculty of Architecture in Zagreb and the head of the scientific project Urban and Landscape Heritage of Croatia as Part of European Culture.

